

HALİL RIFAT PASA

Nurettin Birol

Öz

Halil Rifat Pasa, Osmanlı Devletinde bürokrasi kademesinin en altı olan tahrirat kaleminden, en üst makam olan Sadrazamlığa kadar yükselmiş önemli bir devlet adamıdır.

1827 yılında Selanik vilayetinin Siroz sancagina bağlı Lika köyünde doğdu. Okuduğu tek okul sibyan mektebidir. 16 yaşında kâtip olarak memuriyete başlayarak bürokrasi içinde yetisen Halil Rifat, çeşitli vilayetlerde divan katıplığı, mektupçuluk, mutasarrıflık, valilik ve sonra dahiliye nazırlığı ve Sadrazamlık vazifelerinde bulundu. Yetismesinde özellikle ünlü devlet adamı Mithat Pasa'nın yardım ve desteğini gördü.

Memuriyet hayatındaki en parlak icraatlarını Sivas, Aydın ve Manastır valilikleri dönemlerinde gerçekleştirdi. Balkanlarda eskiyaya karşı orijinal mücadele taktikleri ve Anadolu'da bayındırlık alanında vatandaş-devlet işbirliği ile gerçekleştirdiği çalışmalarla şöhrete ulaştı. XIX.yy.da yüzlerce vali arasında özellikle yol yapımı konusunda isim bırakan tek şahsiyet Halil Rifat Pasadır. Bir atasözü haline gelen "Gidemediğin yer senin değildir" sözü ona aittir. Dahiliye nazırlığı ve Sadrazamlığının ilk yıllarında en fazla meşgul olduğu mesele Ermeni isyanlarıydı. II.Abdulhamid döneminde bütün işlerin saraydan yürütüldüğü ve Sadrazamların neredeyse hiçbir rolünün bulunmadığı bir zamanda, yumusak huyluluğu ve Padisaha sadakati sayesinde 9 Kasım 1901'de vefat edene kadar makamını muhafaza edebilmiştir.

Anahtar Sözcükler

Halil Rifat Pasa, Abdulhamid, Vali, Dahiliye Naziri, Sadrazam, Ermeni.

Halil Rifat Pasha

Abstract

Halil Rifat Pasha is an important statesman, who rose from the official correspondence, which is the lowest step of bureaucracy in The Ottoman State, to The Grand Viziership which is the optimal office.

It is the infant school, that is the only school in which Halil Rifat educated, who was born in the village of Lika depended on Siroz Sanjak of Salonica Province in 1827. Halil Rifat, who educated in bureaucracy by beginning appointment by a clerk at 16 years old, made the Divan Clerkship, office, ownership, governorship and then The Ministry of the Interior and The Grand Viziership in the different provinces. In his development, he took the support and aid of Mithat Pasha, the famous statesman especially.

In his appointment life, he realized the most brilliant activities in the periods of Sivas, Aydın and Monastery Governorships. He had the reputation with the activities which were realized with the state-citizen cooperation in the area of prosperity and his original struggle tactics against the brigands in the Balkans. In the 19th century, Rifat Pasha is only person who became famous in the subject of the road building, especially, among the hundreds of governors. The sentence of "The place which you can not go isn't yours", Which is a proverb, belongs to him. In the first years of his Ministry of Interior and The Grand Viziership, the matter, which kept at most busy to him, was the Armenian rebellions.

In the period of Abdulhamid the second, he could protect his official place until he died on November 9, 1901 by the support of his loyalty to sovereign and his tenderheartedness when The Grand Viziers had a role less and all the jobs were applied from Place.

Keywords

Halil Rifat Pasha, Abdulhamid, Proprietor, Governor, The Minister of Interior, The Grand Vizier, Armenian, Sivas, Aydın, Monastery.

Çocukluğu, Ailesi, Eğitimi ve İlk Vazifeleri

27 Ekim 1827'de Selânik Vilâyeti'nin Siroz Sancagi'na bağlı Lika köyünde dünyaya geldi (BOA.SAD,I/I:50; İbnü'l Emin,1969:1535;). Babası, Nevrekob'lu İbrahim Aga'dır (İbnü'l Emin,1969:1535; Birinci vd,1986:97; Aldan,1990:85). Üç yaşında ailesinin Siroz'a taşınması üzerine buradaki Sibyan mektebinde eğitime başladı. Dokuz-on yaşlarında Nevrekob esrafından Altun Mehmet Bey'in dikkatini çeken Halil Rifat, bu zatin tavsiyesiyle babası tarafından, Siroz'lu Molla Bayraktaroglu Mehmet Aga'nın (Memos Aga) himayesine verildi. Erkek evlâdi olmayan Mehmet Aga, Halil Rifat'ı evlâd edinerek, evinde iki-üç sene talim ettirip, gösterdiği zeka ve istidadın gelişmesine yardımcı oldu (İbnü'l Emin,1969:1535; M.Memduh Pasa,1328:45-47; Birinci vd,1986:97; Keskin,1989:61). İlk memuriyeti olan Siroz Tahrirat Kalemî'nde 1843'de maassız olarak çalışmaya başladı (BOA.SAD, I/I:50). Burada kitabet ve hükümete ait muameleleri öğrenmeye çalıştı ve emsalleri arasında kısa zamanda kendini gösterdi (İbnü'l Emin,1969:1559). Bu sıralarda İstanbul'a gelip bir müddet Memos Aga'nın dostlarından Yusuf Muhlis Pasa'nın oğlu Mustafa Mazhar Pasa'nın yanında kaldı (İbnü'l Emin,1969:1535). Üç sene sonra kendisine 100 kuruş maaş verildi (İbnü'l Emin,1969:1536). Dördüncü sene maaşı 150 kuruşa çıktı (BOA,SAD,I/I:50). 1848-50 arası Selânik'te, Tahrirat ve Meclis kalemlerinde çalıştı. Daha sonra bazı valilerin dîvan kâtibi olarak; Vidin ve Yanya vilâyetlerinde bulundu. 1852'de Muhasebe-i Maliye Meclis-i Mazbata odasında altı ay çalıştıktan sonra, 1860'a kadar Edirne, Harput, Erzurum vilâyetlerinde divan kâtipliğinde bulundu. Aynı yıl Meclis-i Vâlâ-yi Ahkâm-i Adliye hulefasından oldu. Ertesi yıl yine divan kâtibi olarak Silistre'ye gönderildi. 1864'de 3.000 kuruş maaşla Tuna Vilâyeti Meclis Idare Baskâtipliği'ne, üç ay sonra da Tuna Valisi Mîthat Pasa'nın tavsiyesiyle 7.500 kuruş maaşla Tuna Mektupçuluğu'na tayin olundu (BOA,SAD,I/I:50; İbnü'l Emin,1969:1536; Çetin,1997:327; Birinci vd,1986:97-98; Aldan,1990:85) . Bu yıllar Halil Rifat'ın hızla terfî ettiği ve itibarının arttığı dönemlerdir. Nitekim bu gayretleri sayesinde, 1855'de "*Sâlise*", 1865'de "*Saniye Sinifi Sâlisi*" ve 1867'de "*Mütemayiz*" rütbelerini aldı (BOA,SAD,I/I:50).

Mutasarrıflıkları

Halil Rifat 1 Kasım 1868'de 12.500 kuruş maaşla Varna mutasarrıflığına tayin edildi (BOA,SAD,I/I:50; İbnü'l Emin,1969:1536). Bu tarihlerde bölgenin en önemli problemleri; Bulgarları bağımsızlığa götürmek için Bulgar okullarının hızla yaygınlaşması (Sentürk,1994:61-72), Rum-Bulgar kilise mücadeleleri neticesinde Bulgarların Ortodokslar'dan ayrılarak, 1870 yılında bağımsız kiliselerini (Eksarhlik) kurmaları (Sentürk,1994:45), Bulgar çetelerinin faaliyetleri (Aydın,1992:4-5), Rumeli'nin muhtelif bölgelerine yerleştirilen Kırım ve Kafkasya muhâcirlerinin problemleri ve bunlarla Bulgarlar arasındaki çatışmalardan ortaya çıkan anlaşmazlıklardır (Sentürk,1994:99; Shaw vd,1983: 152-204). Halil Rifat ise, bu problemler karşısında önemli bir başarı gösteremediği gibi, yetersiz görülerek 18 Eylül 1869'da 14.300 kuruş maaşla Tırhala Mutasarrıflığı'na tayin edildi (BOA,SAD,I/I:50; İbnü'l Emin, 1969:1536). Burada karşılaştığı en önemli problem ise, Yunan eskiyasının Tesalya'yi Yunanistan'a katma çabaları ve Türk köylerine yaptıkları saldırılardır (Türkgeldi,1987:112-113). Halil Rifat zamanında, Tırhala Sancagi'nin çeşitli yerlerinde 64 adet kalenin tamir ve insasına karar verilmiş ve en önemli dört

tanesi kısa zamanda bitirilerek buralara askerler yerlestirilmis ve bunlarin masraflari için hazineden gereken meblag bir irade ile temin edilmisti (BOA,I.Dh.44071-45514).

Tirhala ve civarinda Yunan eskiyasinin faaliyetlerine ragmen, Hirstiyan halka hosgörü ile yaklasilmis, bölgede Hirstiyan nüfusunun artmasi sebebiyle yeni kilise insasina dair istekleri Halil Rifat araciligi ile hükümete iletilmis ve 24 Ocak 1870'deki irade ile de bu izin verilmisti (BOA,I.Dh.42199; I.Hr.14300-14315). Onun buradaki icraatları hükümet tarafından basarili görülmüs ve 15 Haziran 1871'de “Üçüncü Rütbe Mecidiye Nisani” verilmistir (BOA,I.Dh.44071-2; SAD.I/I:50).

3 Temmuz 1873'de 10.000 kurus maasla Vidin mutasarrifligina tayin edildi (BOA,SAD,I/I:50;Ibnü'l Emin,1969:1536). Daha önce Varna'da karsilastigi –Basta Bulgar eskiyasinin faaliyetleri olmak üzere- problemlerle burada da karsilasmisti. Vidin gibi Hristiyanların çoğunlukta olduğu ve sürekli karisiklik çıkardıkları önemli bir sehri üç seneden fazla basari ile idare etti.

Valilikleri

II.Abdulhamid'in tahta geçtiği 31 Agustus 1876'dan bir süre sonra, “Rumeli Beylerbeyligi” payesi verilerek Mithat Pasa'nin tavsiyesiyle 13 Eylül 1876'da 25.000 kurus maasla Tuna valiligine tayin edildi (BOA.SAD.I/I:50; I.Dh.50987).

1864 Eyalet Nizamnâmesine göre kurulan Tuna vilâyetinde Mithat Pasa, iktisadî ve idarî alanda önemli reformlar yapmisti (Ortayli,1985:57-58). Bu tarihlerde Tuna vilâyetinin en önemli problemi Bulgarların Osmanli aleyhindeki faaliyetleriydi. Halil Rifat Pasa'nin kısa süren valiligi döneminde burada karsilastigi en önemli hadise; Vidin'deki Bulgarların, Panislavistlerin propagandasina kanarak Sirbistan'a göç etmeleri, daha sonra umduklarini bulamayarak geri dönüşleri ve Halil Rifat Pasa'dan yardım talepleri neticesinde bir yıl vergiden muaf tutulmaları yolunda iradenin çıkarilmasidir (BOA.,I.M.M.2503).

Halil Rifat Pasa 5 Subat 1877'de henüz bes ay bile olmadan Tuna valiliginden alindi. Bunun sebebi de tayininde olduğu gibi Mithat Pasa ile olan yakinligidir. Çünkü, ayni gün Mithat Pasa da Sadrazamliktan azledilmisti (Karal,1983:302). Önce Halep valiligine, iki gün sonra da 40.000 kurus maasla Kosova valiligine tayin edildi (BOA.,SAD.I/I:50; Pakalin,TTK. Yazma eser:1887; Ibnü'l Emin,1969:1436). Halil Rifat Pasa'nin Halep valiligine tayin edildiği tarihte Kosova vilâyetine de Kâmil Pasa tayin edilmisti. Bir gün sonra Kâmil Pasa'ya gönderilen yazida, Halil Rifat Pasa ile yerlerinin degistirileceği bildirilmis ve 7 Subat 1877 tarihli irade ile de bu becayis tasdik edilmisti (BOA.,Y.E.E. Kâmil Pasa Ev. Ek. 86/1-25; BOA., I. Dh. 60 566). Bu sirada Osmanli-Rus Savasi henüz baslamamisti. O, Berlin Antlasmasi görüşmeleri devam ettiği tarihlerle kadar burada bulundu.

Bir buçuk sene süren valiligi esnasındaki önemli faaliyetleri ise sunlardır: 8 Nisan 1877'de Sirpların, silahlanarak Sirbistan Prensligi ile iliski kurmalarinin önlenmesi için bölgeye hafiye yerlestirilmesi (BOA., I.Dh. 60743) ve bölgede yardımcı kuvvetlerin toplanmasi esnasinda, Arnavutların çıkardığı yolsuzlukların önlenmesi için 20 Aralik 1877'de, örfî idare kurularak Divan-i harp teskil edilmesidir (BOA., I.Dh. 62073). Savasin bütün agir sartlarına

ragmen, alınan tedbirler sayesinde Ayastefanos Antlasmasına kadar Kosova'nın Sırp tarafında işgaline fırsat verilmedi. Ancak, Antlaşmanın 15. maddesine göre; Kosova ile ilgili özel bir nizamnamenin uygulanması istenmedi (M. Celaleddin Pasa,1983:578,691; Aktepe,1977:874). Savastan sonra ise, bölgede toplanan yüzbinlerce muhacir için komisyonlar tertip edilerek bir kısmı Anadolu'ya sevk edilirken bir kısmı da bölgeye yerleştirilmiştir (İpek,1994:49, 174-175).

Savaşın sona ermesinden sonra, muhacirlerin problemleri ve Arnavutlar arasındaki hareketlenmeler ve şartların ağırlaşması gibi nedenlerle 12 Haziran 1878'de Babiâli'ye gönderdiği telgrafla valilikten affını talep etmiş ve bu isteği uygun görülerek 25 Haziran 1878'de Kosova valiliğinden alınmıştır (BOA., I.Dh., 62644).

Kosova valiliğinde bulunduğu sürede yazı ve siirle ilgilenmiştir. Bunlar; Kosova Vilâyet Gazetesi'nde idarî ve siyasî alanda imzasız yazılar yayımlaması (İbnü'l Emin,1988:185) ve Kosova Savaşında şehid olan Hüdâvendigâr Gazi'nin türbesine astırdığı siiridir (İbnü'l Emin,1969:1577):

*“ Otuzdört Pâdisah-i Âl-i Osman nâm-i âlisin
Kosova Valisi Rifat bu kit'ayla eder ilân
Murad bestir, Muhammed, Mustafa isminde dörder Han
Üçer Hâkân-i zîsândir Selim-ü Ahmed-i Osman
İkiser Bayezid, Abdulhamid, Mahmud, Süleymanlar
Birer İbrahim ile Abdülmecid, Abdülaziz, Orhan
Hüdâ Abdulhamid-i Sâni'nin ömrün uzun etsin
Bin iki yüz ile doksan ikide tahta verdi sân
Bu türbe, fatih-i Kosova Murad-i evvele meshed
Cihani terk eden sâhâne hak, rahmet ede ihsân”*

Kosova valiliğinden alindikten sonra Sadrazam Saffet Pasa'nın tavsiyesiyle (BOA., I.Dh., 62691-62730), 3 Temmuz 1878'de 25 000 kurus maaşla bos bulunan Selânik valiliğine tayin edildi (BOA., SAD.,I/I:50). İki seneye yakın vazife yaptığı bu vilâyette, Osmanlı-Rus Savaşı'nın yaralarını sarmak için muhâcirlere yardım etmeye çalıştı. Muhacirler için kurulan komisyonların da çalışmalarıyla, bir kısmı Anadolu'nun muhtelif bölgelerine nakledilirken, burada kalan ve yardıma muhtaç olanlara gereken yardımlar yapıldı. Bir yandan da yeni mahalleler ve köyler olusturuldu (İpek,1994:39-40,154-169,176-177). Bundan başka bölgede nüfus artması ve asayisin bozulması sebebiyle yeni karakolların yapılması (BOA.,S.D. 2008/49, 2009/6. I.S.D. 2689). Nevrekep hapishanesinin tamiri ve genişletilmesi (BOA., S.D., 2009/19) ve Asakîr-i Sâhane'nin ve zaptiyelerin ihtiyaçları için yeni binaların yapılması (BOA., I.S.D., 2251), ayrıca Kara İrmak ve Vardar Nehri'nin tanzim ve temizlenmesi çalışmaları ile Behice (BOA.,S.D., 2008/10) Doyran ve Harcan Göllerinin yeni drenaj kanalları açılarak temizlenmesi çalışmaları baslatılarak bölgenin sivrisinek ve sitmadan kurtulmasına çalışılması (Tuğlaci,1985:390), Halil Rifat Pasa'nın buradaki önemli icraatları olarak sayılabilir.

Valiliğinin son zamanlarında sicilinde belirtildiği üzere “*Selânik'te eskiya çeteleri zuhuriyle idare-i vilâyet kesb-i ehemmiyet eyleseninden ve kendisinin izhar-i acz ile ba telgrafla istifa etmesinden nâsi 28 Subat 1880 günü*

Selânik valiliginden azl olunarak 27 Kasim 1880 günü 10.000 kurus maas ile Umur-u Nafia Komisyonu azaligina tayin edildi” (BOA.,SAD.,I/I:50; Pakalin, TTK.Yazma eser:1877) kaydi konulmustur. Daha sonra Sadrazamligi döneminde 4 Mayıs 1896’da Padisaha sundugu arzuda ise Selânik valiliginden istifasini o tarihlerde Sadrazam olan Said Pasa ile geçinememesine baglamistir (Ibnü’l Emin,1969:1537-1582).

Umûr-i Nafia Komisyonu azasi olarak çalistigi esnada bir ara Trablusgarp valiligine tayini düsünüterek, Sadrazam tarafından burayi idare edebilecek bes muktedir vali arasinda ismi sayilmissa da daha sonra tayininden vazgeçilmisti (BOA. Y.A.Hus.168/113).

9 Ocak 1882’de 17.000 kurus maas ile Sivas valiligine tayin edildi. (BOA.,SAD.,I/I:50; Pakalin, TTK.Yazma eser:1877;Ibnü’l Emin,1969:1537). Halil Rifat Pasa’nin Sadrazamligi da dahil, en parlak memuriyeti dört yila yakin çalistigi Sivas’ta geçmistir. Burada ise en fazla, yaptirdigi yollar ile söhrete ulasmistir. Bir atasözü haline gelen “*Gidemedigin yer senin degildir*” sözü ona aittir. II. Abdulhamid devrinde yüzlerce vali arasinda yol konusunda, Sivas’ta yaptirdigi yollar ile isim birakan tek vali Halil Rifat Pasa’dır (Karal,1983:462). Günümüzde Sivas bölgesi halki onu hayirla yâd etmektedir. Yol yapimi ve diger hizmetleri halkin zihninde öyle yer etmistir ki Pasa hâlâ agizdan agiza nakledilen rivayet ve fikralarla bütün hayatiyetiyle bugün dâhi yaşamaktadır.(Orhun, vd.,1969:115-116; Birinci, vd.,1986:102-103,115, Birol,1999:63-65).

Sivas valiligi döneminde yaptirdigi yollarin uzunlugu 1.400 km.dir. Bu yollar üzerinde yaptirdigi köprülerin 1.000, menfez ve kasislerin ise 4-5 bin kadar oldugunu kaynaklar bahsetmektedir (BOA.,T.3090/115). Asil önemli olan nokta ise, bu yollarin yapiminda devletin çok az bir katkısına karsilik, vatandaşlarin yardimi ve çalismasiyla gerçekleşmis olmasidir. Bu tarihlerde Sivas Vilâyeti; Merkez, Amasya, Tokat ve Sark-î Karahisar sancaklarindan oluşuyordu. Yapilan yollar da adi geçen sancaklari komsu vilâyetlere baglayan yollardi (Sivas Salnamesi, 1302, s. 311-314; BOA., T. 3090/115). Bu yollardan; Susehri-Zara, Sebinkarahisar-Giresun ve Mesudiye-Gölköy arasindaki kayalar arasindaki yollar üzerinde üç tane de kitabe vardir (Birol,1999:63). Ayrica yol yapimi esnasinda maddî ve manevî katkilari bulunan, halkin ileri gelenleri Halil Rifat Pasa’nin Padisaha teklifi ile rütbe ve nisanlarla taltif edilmislerdir (BOA., I.Dh. 69666/1,2,3).

Sivas vilâyetinin yollarini tamamlamak için yogun çalismalar yaptigi siralarda usûlsüzlük ve hirsizlik yaptigi yolundaki sikayet ve dedikodular Aydin valiligine tayin edilmesine sebep olmustu (Danisman,1966:255; Sertoglu, 1972:3438). Aydin valiligine tayininden sonra, Sivas’a tayin edilen vali Sirri Pasa, Halil Rifat Pasa’nin aleyhinde konusmaya ve yazmaya baslamisti. O da sessiz kalmayarak buna cevaplar yazmasi ile iki vali arasinda bir yazi düellosu baslamisti. Bu durum Abdulhamid tarafından öğrenilince, 14 Ekim 1886’da çikardigi iradesinde devlet memurlarinin birbirleri aleyhinde nesriyatta bulunmalarinin uygun olmadigi ve bu islere hemen son vermeleri, aksi halde her ikisinin de hakkında hayirli olmayacaginin ihtar edilmesi üzerine bu gibi yazilara son verilmistir (BOA.,I.Dh.79342; Ibnü’l Emin,1969:1537).

Sivas’ta bayindirlik alaninda yaptigi diger çalismalari ise sunlardir: hâlâ kullanılan hükümet konagi, hapishane binasi, rüstiye mektebi, askerî rüstiye

mektebi, darü'l muallimin, maarif dairesi, Tokat hükümet konagi, Sark-i Karahisar su yollarinin yeniden yapimi, Aziziye kasabasi hapisanesi, Divrigi, Tonus ve Yildizeli kazalari hükümet konaklari ve Sivas'ta bir un fabrikasi en önemlileri olarak sayilabilir (BOA.,I.S.D.3700/1-4;4245; S.D.1784/40-1...5; 1785/4-1.6;1786/17; Cuinet,1892:665; Sivas Salnamesi,1302:315-316).

II. Abdulhamid döneminde eğitim-öğretim faaliyetleri Anadolu'da görülmemiş bir hızla ve genişlikte yaygınlaşmaya başlamıştı. Bu politikaya uygun olarak Halil Rifat Pasa döneminde Sivas'ta yeni okulların açılması yanında, en ücra köylere kadar uzanan bir okuma-yazma seferberliği diyebileceğimiz bir çalışma başlatıldı. Devletin kit imkânlarının yetişemediği anlarda halkın fedâkârlıkları ve orijinal bir çalışma olarak; hazineye ait arazilerin ekilip biçilmesiyle elde edilecek gelirlerin maarif sandıklarında biriktirilip, bunların okul yapımı ve eğitim masraflarında kullanılmasına çalışıldı. Onun Sivas'ta halka yayımladığı meşhur 11 tenbihnâmenin 4.,6., ve 11. leri doğrudan eğitime yöneliktir. Bu tenbihnâmelerde, sert emirler verilip bunlar sıkı bir şekilde kontrol ve takip edilmiştir (Sivas Salnamesi, 1302:321-326,331-332; BOA., I.M.M. 3347/1; 3347/7; Kodaman,1991:159-160). Nahiye müdürlerine hitâben yazılan tenbihnâmeler, daha ziyade köylerin kalkınmasına ve hayat şartlarının iyileştirilmesine yönelik çalışmaların bir parçasıdır. O yüzden Pasa bu tenbihnâmelerde sade bir dil kullanmıştır. Diğer tenbihnâmelerin, 3. ve 7. si ulaşım ile ilgilidir. Diğerleri ise; çevre sağlığı, tarım ve ormancılıkla ilgilidir (Sivas Salnamesi, 1302; Siskav,2001).

Halil Rifat Pasa, Sivas valisi iken bir ara Subat 1884'de Girit'te kıpırdanmalar başlayıp valinin ayrılması üzerine Girit valiliğine tayin edildi. Ancak Müslüman bir valiyi istemeyen Girit Rum ahâlsinin karışıklık çıkarma ihtimalleri ve dış baskılar neticesinde Müslüman bir valinin uzun süre burada kalamayacağı ve böyle bir durumda Pasa'yı tekrar Sivas'a göndermenin münasip olmayacağı düşüncesiyle başarılı hizmet verdiği Sivas'ta kalmasının uygun olacağı düşünülmüş ve bu tayin iptal edilmiştir (BOA., A. AMD.316, 51). Sivas'ta başarılı bir valilik döneminden sonra, yukarıda bahsedilen sebeplerle 27 Eylül 1885'de Aydın valiliğine tayin edildi (BOA., I.Dh. 76.044). Burada bir seneden fazla bir zaman valilik yaptıktan sonra, 26 Aralık 1886'da Bağdat valiliğine tayin edildi (BOA.,I.Dh.79939; SAD.,I/I.,50; İbnül Emin,1969:1537). Ancak, Pasa çeşitli mazeretler ileri sürerek Padişah'tan merhamet dileyip Bağdat'a gitmek istememiştir (BOA.,I.Dh.80070; İbnü'l Emin,1969:1538-1539). Bunun üzerine 8 Ocak 1887 tarihli irade ile kendisine münasip bir memuriyet bulunana kadar İstanbul'da alikonulmasına karar verildi (BOA.,I.Dh.80068). Bir gün sonra Sadrazam Kâmil Pasa tarafından, bosalan İskodra valiliğine tayini teklif edilip iradesinin de alınmasına rağmen (BOA.,I.Dh. 80139) iki gün sonra bundan da vazgeçildi ve 11 Ocak 1887 tarihli irade ile münasip bir memuriyete tayinine kadar kendisine 10.000 kuruş mazûliyet maası tahsisine karar verilmiştir (BOA., I.Dh. 80282).

Sekiz ay açıkta bekledikten sonra Halil Rifat Pasa, 19 Ağustos 1887'de 17.000 kuruş maaş ile Manastır valiliğine tayin edildi. bir süre sonra da 4 Eylül 1887'de kendisine "*Murassa Osmanî Nisan-î Ali'si*" verildi (BOA.,SAD. I/I,50; I. Dh. 82008; B.E.O.A. AMD. 256, 80, No: 478).

Bu tarihlerde Manastır vilâyetinin en mühim problemi eskiyalara karşı yürütülen mücadelenin bir türlü istenilen sonucu vermemesiydi. Halil Rifat

Pasa'nin Manastir'dan ayrıldığı zaman ise bu mesele hemen-hemen geçici de olsa halledilmisti. Bu bakımdan Sivas'tan sonraki en basarili valilik döneminin Manastir'da icra etmisti. O, eskiyaya karsi o zamana kadar bu bölgede emsâlini göremedigimiz orijinal mücadele usulleri gelistirmisti. İlk olarak 11 Eylül 1887'de vilâyetin muhtelif bölgelerine hafiye yerlestirmek maksadiyla aylık 4.000 kurus tahsisat verilmesini talep etti. Konu Meclis-i Vükelâ'da birkaç kez görüldükten sonra, uygun görülerek 27 Eylül 1887'de iradesi çıkarildi (BOA.,I.M.M., 3950). Hafiye istihdamiyla gerekli bilgileri aldıktan sonra, eskiyanın bertaraf edilmesi maksadiyla halkın yardımını devreye sokmak için, 2 Ekim 1887'de kimlikleri tespit edilen eskiya reisleri ile efradinin etkisiz hale getirilmesi, ölü veya diri yakalayip getirene belli miktarlarda para verilmesi uygulamasını baslatmak için izin verilmesini ve bu maksatla ödenek tahsisini talep etti. 13 Ekim 1887 tarihli irade ile bu istegi de kabul edildi. Buna göre *eskiya reislerini diri getirenlere bes bin, ölü getirenlere iki bin bes yüz, eskiya efradi için dahî diri getirene bin, ölü getirene bes yüz kurus verilmesi kabul edildi* (BOA.,I.M.M.,3954). Bundan baska günümüzdeki köy koruculuğu sistemine benzer, ancak kısa süreli olan fahrî zaptiye istihdama yoluna gitti. Buna göre ilk önce küçük bölgelerde üç, büyük bölgelerde altı kisiden mürekkep emniyet komisyonları kurulacak ve askerlik yapmış, silah kullanmasını bilen belli sayıda kisiler bu komisyonların maiyetine verilerek bunlar buldukları mevkiiyi eskiyaya karsi müdafaa edecekti. Bu talebi de 30 Kasım 1887'de Meclis-i Vükelâ'da görüülerek kabul edilmiş (BOA.,M.V.26-76) ve derhal fahrî zaptiye yazımına ve istihdamına baslanmisti. Bu zaptiyelere, eskiyayı kovalamak, temizlemek, yardım ve yataklık edenleri de cezalandırmak gibi olaganüstü yetkiler verildi. İlk zamanlarda bunlardan çok faydalanılmış ise de sonraları vilâyetteki birçok olayların bu zaptiyelerden kaynaklandığı görüldü. Bu yüzden daha sonra 28 Haziran 1888'deki irade ile bu müessese lagvedildi (BOA., Y.Mtv., 33/91). Halil Rifat Pasa tarafından hazırlanan “*Köy Komisyonları Tüzüğü*” Makedonya tarihinde önemli rol oynamıştır. Bu tüzükten yararlanan Makedonya Slavları da Fahrî Zaptiye Birlikleri kurmuş, eskiyaya karsi savasmışlardı. Böylece kendilerine güvenleri artmisti. Halil Rifat Pasa'dan sonra “Fahrî Zaptiye Birlikleri Teskilati” kuvvetlendi ve Makedonya'nın bazı yerlerinde çok sayıda ihtilâl grup ve cemiyetleri kuruldu. Bu gruplar 1893'de kurulan Makedonya İç İhtilâl Örgütü (VMRO)'nun gizli hücrelerini oluşturdular (Yusuf Hamza,1993:1213-1214).

Yapılan bu çalışmalar kısa sürede meyvelerini vermeye basladı. Bunu, 1887'nin son dört ayında Halil Rifat Pasa'nın, Babiâli'ye çektiği telgraflardan anlıyoruz. Ayrıca bu basarili icraatlar neticesinde 5 Aralık 1887 tarihli irade ile maasi 20.000 kurusa yükseltilmiş (BOA.,I.Dh.,83187; Y.Mtv.,29/26) ve bu icraatların gazetelerle halka duyurulması istenmisti (BOA.,Y.A.Hus.,210/60). Yukarıda adı geçen çalışmalardan baska Halil Rifat Pasa, asayisi çok kısa zamanda sağlamak için halkın ileri gelenleri ve eskiya liderlerinin bazılarını yanına çekerek bir ittifak cephesi oluşturma yoluna gitti. Meclis-i Vükelâ'da birkaç kez görüülen bu konu son olarak; eskiya ile ittifakin mahsurlu olduğu (BOA.,M.V.,26-72;27-36), buna karsilik, pisman olmuş eskiya reisleri ve ileri gelenlerle ittifakin yapılması önerildi. Ancak, bunlar parasız iş yapmadıklarından

yeni ödenekler istendi (BOA.,M.V.,23-56;Y.Mtv.,38/78). Bu sayede asayis geçici de olsa saglandi.

Sirp ve Bulgarlardan baska Rumlar da Makedonya'daki faaliyetlerini yogunlastirmislardi. Buradaki Yunan baskonsolosunun Rumlari isyana tesvik ettiginin tespit edilip Babiâli'ye bildirilmesiyle, baski yapilarak, konsolosun Manastir'dan ayrilmasi saglandi (BOA.,M.V.,30-6; Y.A.Hus.,214/27). Ancak bir süre sonra tekrar gönderilince, Halil Rifat Pasa konsolosu tanimadigini ve onun imzasiyla hiçbir resmi evraki kabul etmeyecegini ilan etti. Sonunda Yunanistan, konsolosunu degistirmek mecburiyetinde kaldi (BOA., Y.A.Hus.,214/61; 220/3).

Manastir'daki diger çalismalari sunlardir; eğitim alaninda; 1888'de Manastir Idadî Mektebi açilmasi (M.Tevfik,1327:49), Rum ve Bulgar okullarindaki ayrilikçi hareketlerin önlenmesi için, 1 Agustos 1888'de Babiâli'ye yaptigi teklifle "*Lisan-i Osmani*"nin Müslüman hocalar tarafından mecburî okutulmasi, Rumca ve Bulgarca bilen müfettislerin bu okullari denetlemesi gibi hususlar kabul edilerek, bu okullar denetim altina alindi (BOA.,M.V.,34-24). Ayrica, 1877-78 Osmanli-Rus Savasinda bölgeye gelen muhacirlerin perisan hallerine çare bulmak maksadiyla, hükümetin ve halkin yardimlariyla "*Hamidiye Mahallesi*" kurulup, burada 200 civarinda ev yapilarak muhacirlere dagitildi (BOA.,I.S.D.,5576; S.D.,1386/16; Manastir Salnamesi,1308:40-41). Bundan baska daha önce yapimina baslanmis ve yarim kalmis yollar Rifat Pasa zamaninda tamamlanmistir. Salnamede bu alanda Manastir'da çalismis dört vali arasinda Rifat Pasa da anilmistir (Manastir Salnamesi, 1308:46,68,180).

Halil Rifat Pasa Manastir'da iki yila yakin valilik yaptıktan sonra 28 Mayıs 1889'da ikinci defa Aydin valiligine tayin edildi (BOA.,SAD.,I/1,55). Bu tarihlerde Aydin vilâyetinin merkez sancagi Izmir sehriydi. İki defa valilik yaptıgi, bu Anadolu'nun en kalabalik ve kozmopolit sehriindeki icraatlarina gelince; I. Valilik döneminde, Subat 1885'de Nafia Nezareti'ne gönderdigi mektupta vilayetteki yollarin durumunu ve yol yapacagim diye halkin nasil soyuldugunu anlatmisti (BOA.,T.,3090/115). Burada da Salnamede anlatildigi üzere yarim kalan yollar tamamlandigi gibi yeni yollar da yapilmistir. Izmir'de yeni caddeler, kaldirimlar ve alt yapı çalismalarinin önemli kısmi onun zamaninda tamamlanmistir (Aydin Salnamesi I,1308:86; Bilget,1949:24-25). Buradaki yollarin yapiminda da devlete fazla yük olmadan mahalli gelirler ve halkin yardimlarini saglamistir. Hatta zaman-zaman vilâyet ve belediye bütçelerini zorladigi gibi, zenginlerden de para toplattirdigi oluyordu (Bilget,1949:18).

Halil Rifat Pasa, I.Aydin valiligi döneminde Izmir'deki hükümet konaginın bastan basa tamirini (BOA.,S.D.,1382/16), II. valilik döneminde ise, bütün esyalarini ve mefrusatini yenilettirdi (BOA.,I.Dh.,90390) ve büyük salonunu mükemmel bir sekilde tezyin ettirdigi gibi, hükümet konaginın bahçesini de yeni bir tarzda düzenlettirdi. Bu Hükümet Konagi'nin içi ve disi havagazi ile aydinlatılmaktaydi (Aydin Salnâmesi,1308:87,551). Yine II. valilik döneminde 1890'da Çesme kazasi hükümet konagini da devlete yük olmadan mahallinde buldugu karsiliklarla yeniden insa ettirdi (BOA.,S.D.,1386/13). Izmir ve Aydin Mekteb-i İdadîlerinin insasi ve eğitime baslamasi da Onun gayretleriyle gerçekleşmistir (BOA.,I.Dh.,89449). Bundan baska hastane ve karakol yaptırmis ve bunlara "*Hamidiye*" adini vermistir (Aydin Salnâmesi,1308:383). Bundan baska harap vaziyette olan alti adet karakolu

yeniden yaptırmak için tesebbüslerde bulunmussa da ancak tamiratını gerçekleştirebilmiştir (BOA.,S.D.,1386/24,1387/12). II. valiligi döneminin son senesinde İzmir limanlarına antrepo inaatları baslatmıştır (BOA.,Y.Mtv.,52/89; M.V.64/10,65/95).

Burada Halil Rifat Pasa'yi en fazla meşgul eden mesele, muhâcirler ve eskiyalardı. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşında ve 1885'de Sarkî Rumeli'nin Bulgaristan'a ilhaki üzerine, bir muhaceret baslamisti. Muhacirlerin en fazla yigildikleri vilâyet Aydın idi. 1877-1891 tarihleri arasında Aydın vilâyetine 100.000'den fazla muhâcir gelmiş; bunların bir kısmının diğer vilâyetlere gönderilmesiyle burada kalanların sayısı 70.000'e düştü (Ipek,1994:180). 19 Haziran 1890'da Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği yazıda buradaki muhâcirlerin durumu, yapılan ve yapılması gereken işler hakkında bilgi vermisti (BOA.,S.D.,1386/16). Neticede, İzmir ve civar kazalarda yeni mahalleler ve köyler kurularak muhacirlerin ihtiyaçlarını gidermeye çalıştı (BOA.,I.S.D., 5962;6005;6009;6048;S.D.,1386/8;1386/12;1386/15;Aydın Salnâmesi,1308:551-552; Bilget,1949:25;Baykara,1974:41; Ipek,1994:183-184).

Bu tarihlerde Batı Anadolu'da Rumların baslatmış olduğu eskiyalığı; zeybek adı verilen Türkler devam ettiriyordu. Daha önce Aydın'da, Mithat ve Kâmil Pasalar eskiya ile mücadele etmişlerdi. 1883-1885 arası, Vali Hacı Nasid Pasa zamanında eskiya reisleri hile ile imha edilmisti. Fakat eskiyalığın kökü kazanamadi üstelik artarak yayıldı (Yetkin,1996:68-69). 15 ay süren I. Aydın Valiligi döneminde ölü ve diri olarak 497 eskiya ele geçirilmisti. Halil Rifat Pasa, 12 Aralık 1886'da bölgedeki bütün köylülere eskiya konusunda devletin yapmakta olduğu, fakat yerine getiremediği sorumlulukları halka yükleyen bir tenbihnâme yayımladı. Ancak, bu tenbihnâmenin, sonuçlarını göremeden 15 gün sonra Bağdat valiliğine tayin edildi. Halil Rifat Pasa'dan sonra Aydın valiliğine tayin edilen Nazif Pasa zamanında bu tenbihnâmenin sonuçları görüldü. Zira 15 ay kadar valilik yapan Nazif Pasa bu süre içerisinde 3.901 adet eskiya, yol kesici ve katilin ele geçirilmesini sağladı. Bu kadar çok eskiyanın yakalanması, bölgede eskiyalığın ne kadar yoğun olduğunu göstermektedir (Yetkin,1996:69-70). 1888'den sonra bölgede eskiyalık yine arttı ve devleti aciz bıraktı. 1889'da Halil Rifat Pasa'nın II.valiligi döneminde eskiya tâkibi için nizâmîye askerleri sevk edildi. Ayrıca aynı yıl ise yaramayan jandarma sayısı azaltılarak, eğitilmiş, profesyonel ve yüksek maaşlı jandarmaların eskiya takibinde görevlendirilmesi kararlaştırıldı (Yetkin,1996:73). Ancak bütün bu çalışmalara rağmen bölgede eskiyalığın kökü kazanamadi. Zaman zaman artarak Cumhuriyet dönemine kadar devam etti.

Buradaki icraatlarının en önemlilerinden biri de İzmir'de Türk basınının gelişmesi yolunda yaptığı çalışmalardır. İzmir'de, yüzyılın basından itibaren yabancı basının gelişmesiyle Rumca, Ermenice, Fransızca, İngilizce, İbranice... dergi ve gazeteler yayımlanıyordu (Arıkan,1982:103-110; Cuinet,1894:462-463; Aydın Salnamesi,1308:377-386). I. Aydın valiligi esnasında 1886'da İzmir'de resmî olmayan Hizmet ve Ahenk adlı iki gazete yayımlanması için Dahiliye Nezareti aracılığıyla Padişah'dan imtiyaz izni aldırdı. Bundan sonra Halit Ziya, Tevfik Nevzat ile birlikte 15 Kasım 1886'da İzmir'in kültür ve basın hayatında büyük yeri olan "*Hizmet Gazetesi*"nin ilk sayısını çıkardı. Bundan sonra maddî ve manevî desteğini devam ettirdiği gibi deneyimli ve tecrübeli bazı kalemler de

onun tesviki ile bu gençleri yazilariyla desteklediler (Arikan,1982:105-106). II. Aydin valiligi sirasinda bu gazeteyi desteklemeye devam etti. 13 Aralik 1890'da Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği yazida Hizmet gazetesinin matbaasının olmadığı ve sermayesinin de tükenmekte olmasından dolayı tatile girme tehlikesi ile karsi karsiya bulundugunu anlatarak vilâyet sandigindan gereken yardimlarin yapilabilmesi için izin istemis ve neticede Avrupa'dan modern baski makinalari ithal edilerek gazetenin yayin hayatina devam etmesi saglanmisti (BOA.,S.D.,1387/7). Izmir'de Türkçe basinin gelismesinde Hizmet gazetesi bir dönüm noktası teskil etmistir. Halil Rifat Pasa'dan sonra Türkçe gazete ve dergiler bir biri ardina yayimlanmaya baslamistir. 1898 yilinda dört çeşit Türkçe gazete yayimlaniyordu. Bunun disinda bazı yabancı gazeteler de Türkçe ekler yayimlamaya baslamisti (Baykara,1974:110).

Diger icraatlarina gelince; bu tarihlerde Izmir ve bazı kazalarda yayilan frengi hastaligina karsi almaya çalıştigi tedbirler ve hastane inaatlari (BOA.,S.D.,1386/4-7;1387/14-6-8-15), 1886'da Izmir, Aydin, Bergama, Nazilli ve Kusadasi civarindaki depremdede evleri yikilan ve yardima muhtaç halka komisyonlar olusturularak yardim yapilmasi (Tarık,23 T.Sâni,1302, s.967; 6 K.Evvel, 1302, s.980), kuraklik (BOA.,M.V.,56-4) ya da su baskinlari sebebiyle (BOA.,S.D.,1382/8-10;I.Dh.,95603; Y.Mtv.,471/122) zarar gören halka yardim edilmesi, Menderes vadisindeki bataklıkların kurutularak 200.000 dönüm arazinin ziraata elverisli hale getirilmesi (BOA.,Y.A. Res.53/24;55/17; M.V.,58/60), idarî alanda; Izmir'deki iki belediye teskilatinin birlestirilmesi (Bilget,1949:23) ve alt katinda dükkânlar bulunan bir belediye insasi (Aydin Salnâmesi,1308:87); ayrıca 1880-1881 tarihlerinde Mithat Pasa'nin valiligi döneminde tesebbüs edilip baslatilan telgraf hatlarinin 1891'de bütün kaza ve sancak merkezlerine ulastirilmesi (Yetkin,1996:42), onun basarili icraatlari olarak kaydedilmektedir. Yaptigi hizmetleri hakkında Halit Ziya (Usakligil) (1936:3) sunlari söylüyor:

“İki defa Aydin valiligi'nde bulunan Halil Rifat Pasa'yi Izmir'de derin bir minnettarlik ve sükürgüzârlık hissiyatiyla yadetmeyen yoktur, sehrin havalisinin tasi ve topragi bile hayirkâr icraatinin hatirasini saklar. Hiddet ve siddetten ziyade tab'inin civanmerdâne mülayemetinden mütevellid bir muhteremiyetle muhât olan bu vezirin bilhassa ümrâna taallûk eden icraati vilâyeti ve sehri ne güzel yollarla techiz etmistir. O halkin gönül yollarini da açmasini herkesten ziyade bilirdi. Bilirdi demek belki dogru olmaz, bütün sahsiyetinden tasan öyle bir rif'ati tiyneti vardi ki onu, hele yakindan görüp taniyanlar için, sevmemek mümkün degildi”.

Dahiliye Nazirligi

Halil Rifat Pasa 4 Eylül 1891'de 30.000 kuruş maaşla Dahiliye Nazirligi'na tayin edildi. Bir süre sonra da maaşı 40.000 kuruşa yükseltildi (BOA., SAD.,I/I.:50, İbnü'l Emin,1969:1539).

Dört yıl kadar süren Dahiliye Nazirligi döneminde en fazla mesgul olduğu olay Ermenilerin Anadolu'da çıkardıkları karışıklıklardır. Özellikle Ayastefanos ve Berlin Antlaşmasından sonra başlayan isyanlar onun döneminde artarak devam etmiştir. I.Dünya Savaşından önceki Ermeni olaylarının en önemlileri, onun Dahiliye Nazirligi ve Sadrazamlık dönemlerine tesadüf eder. O, Dahiliye Naziri ve Sadrazam olarak bu meselelerin Devlet-i Âliye lehine sona ermesinde her türlü fedakârlığı ve gayreti göstermiştir. Ancak karar aşamasında

valilik dönemindeki kadar rahat hareket edemiyor, Padisahin emri ve talimati doğrultusunda kararlara istirak ediyordu. Bu dönemde Ermenilerin çıkardıkları karışıklıklar sunlardir; Merzifon-Yozgat ve Tokat olayları, I.Sason(Talori) isyani, Babiâli gösterisi ve Zeytun isyani. Bu karışıklıkların ve isyanların önlenmesinde Halil Rifat Pasa Dahiliye Naziri olarak önemli sorumluluklar üstlendiği gibi, olayların önlenmesine yönelik oluşturulan komisyonlarda da bulundu. Bilhassa Merzifon, Yozgat ve Tokat olaylarının yaygınlaştığı sırada oluşturulan komisyonadaki kabul ettirdiği orijinal yöntemleri (BOA.,I.Dh.1310-S/42), Babiâli gösterisi sırasında nümâyis yapan Ermenilere karşı okunmak üzere bizzat kaleme aldığı bildiri (H. Nazim Pasa,1994:75; Said Pasa,1977:111) bu alandaki faaliyetleri arasında zikredilebilir.

Bütün gayretlere rağmen isyanların önü alınamıyordu. 1895 yılı yaz aylarından itibaren ise hemen-hemen Anadolu'nun bütün vilâyetlerinde aynı tarihlerde isyanlar başladı. Neticede, çok sayıda insan kaybına yol açan isyanlar bastırıldı (H.Nazim Pasa,1994:96-178; Hocaoglu,1976:269-278; Gürün, 1983:157). Sadrazamlığı döneminde ise Ermeniler tarafından Van isyani ve Osmanlı Bankası baskınları yapıldı. Adı geçen baskın esnasında bir kısım Ermeni Babiâli'yi bombalamaya teşebbüs etti. Bu arada Sadrazam Halil Rifat Pasa'ya suikast teşebbüsünde bulunuldu. Ancak isabet ettiremediklerinden gerçekleşmedi (Osman Nuri,1327:839; Danismend,1972:336). Bilhassa onun Sadrazamlığının ilk yıllarında misyonerlerin faaliyetleri ve alınması gerekli tedbirler hakkında 17 Aralık 1895'de Padisah'a sunduğu arzıdaki bilgiler (BOA.,Y.A.Hus.341/124) onun konuya vâkif bir kimse olduğunu göstermesi açısından önemlidir.

Bu dönemde, Dârülaceze'nin inşasında “*Yapı Komisyonu başkanlığı*” yaptı. O dönemin zor şartlarında, müslim-gayr-i müslim herkese hizmet verecek büyük bir tesisi yapmak için, herkesin yardımına müracaat edildi. 1892'de temeli atılan (BOA.,Y.Mtv.70/95; Nuhoglu,1993:513; Koçu,1874:42-43) binalar 1896'da tamamlandı ve açılışı da, o zaman Sadrazam olan Halil Rifat Pasa tarafından yapıldı (BOA.,I.Hus.1313.S/43). Dârülaceze'nin nizamnâmesi de onun başkanlığındaki komisyon tarafından hazırlandı (BOA.,Y.A.Res.76/44-2-6; I.Hus.1313.B/65). Bundan dolayı Dârülaceze'nin adı Halil Rifat Pasa ile birlikte anılmıştı (Koçu,1974:65).

Bu tarihlerde Dahiliye Nezareti sağlık-sosyal ve yardım işlerine de bakmaktaydı. Bu sebeple, 1892-1894 arasında Anadolu'da yayılan-basta kolera olmak üzere-salgın hastalıkların önlenmesi yolunda yaptığı çalışmalar (BOA.,I.Hus.,1310 R/24-61; Y.Mtv.64/26; 64/98; 98/30; Tercüman-ı Hakikat,11 Muharrem 1310 No: 4219, s.2), 1892 Burdur (BOA.,BEO.,Ayniyat 1640, s.283,s.703),1893 Malatya (BOA.,Y.Mtv., 75/112-1,2,3,4,5,6; M.V.,81-37; BEO.,Ayniyat.1646:373) ve 1894 İstanbul (Danismend,1972:331) depremlerinde mağdur olan halka yapılan yardımların organizasyonu ve İskodra vilâyetindeki Müslümanların sosyal durumlarının iyileştirilmesi yolunda yaptığı çalışmalar (BOA.,Y.Mtv. 62/121), Dahiliye Naziri olarak yaptığı icraatlar arasında sayılmaktadır.

Dâhiliye Nezâreti vazifesini yürütürken, 9 Haziran 1895'de Sura-yi Devlet Riyaseti Vekâletine tayin edildi. (BOA.,I.Dh.1312. Z/26) Bu ek vazifesi de Sadrazamlığa tayin edildiği tarihe kadar 5 ay kadar devam etti.

Sadrazamligi

1895 yili, Osmanli Devleti için çok buhranlı bir yıl olmuştur. Anadolu'nun her tarafında Ermeniler ayaklanmışlardı. Bu arada İngiltere, Fransa ve Rusya Babiâli'yi sikistiriyordu. Yönetimde ise; Padişah sık-sık Sadrazam değiştiriyordu. Cevad Pasa, 8 Haziran 1895'de azledilerek on yıla yakın bir zamandan beri resmî vazifeden uzak olarak mâzuliyet maasıyla geçinen Said Pasa besinci defa Sadrazamlığa tayin olundu (Kuran,1971:84). Ancak Said Pasa da üç buçuk ay sonra Sadrazamlıktan azledildi (Tahsin Pasa,1990:57-58). 1 Ekim 1895'de de Ermeni davasını siddetle müdafaa eden, İngiltere'yi tatmin için İngiliz politikasına meyyal bulunan Kâmil Pasa tayin edildi. Kâmil Pasa bu sefer mevkîni bir ay kadar muhafaza edebildi (Danishment,1972:335). Azline, Padişah'a takdim ettiği bir lâyiha sebep oldu. Aynı gün Halil Rifat Pasa 85.000 kuruş maasla Sadrazamlığa tâyin edildi (BOA.DUIT.,87/33; İbnü'l Emin,1969:1539) ve ölene kadar makamını 6 sene muhafaza etti.

Halil Rifat Pasa'nın 68 yaşında bir ihtiyar olmasına rağmen, böyle bir zamanda bu makama getirilmiş olmasının en önemli sebebi; Padişaha olan sadakati (BOA.DUIT.,87/33) ve tayininden birkaç gün önce, siyasi durum üzerine Abdulhamid'e sunduğu bir lâyihadir (İbnü'l Emin,1969:1540). Bu lâyihada, Sadrazamlığı bir emir kulu mevkii olarak kabul ediyordu. Padişah emredecek, Sadrazam emri yerine getirecek, fakat bu icraata itiraz olursa, Padişah sorumlu olmayacak. Bu suretle Sadrazam, Padişahın dinine, vatanına ve milletine hizmet etmiş olacak. Abdulhamid, zaten böyle bir Sadrazam istiyordu. Gerçekten de Halil Rifat Pasa, Padişah'a çok bağlıydı ve bu bağlılığının mükafatını da görüyordu. Dâhiliye Nâziri iken nazırlar arasında Abdulhamid'in en güvendiği kişilerden olması sebebiyle, bir nevi Babiâli'nin casusu idi. Meclis-i Vükelâ'da, her olup biteni ve konusulani Hünkâra nakletmekle de vazifeliydi. (İbnü'l Emin,1969:1370-1371)

İbnü'l Emin'e göre Halil Rifat Pasa'nın Sadrazamlığa tayin edilişi kamuoyunda hayret uyandırmıyordu. Gazi Osman Pasa *"Böyle bir zamanda Halil Rifat Pasa sadâreti nasıl idare edebilir"* diyerek inanmak istememiştir. Ancak, Halil Rifat Pasa'nın torunlarından Fuat Simavi Bey, buna verdiği cevapta *"Padişah'ın haftalarca süren ısrarından sonra Halil Rifat Pasa'nın Sadrazamlığı kabul ettiğinden"* bahsetmiştir (İbnü'l Emin,1969:1539-1540). Her halükârda 7 Kasım 1895'den itibaren Sadrazamdır. Ancak, bu tarihlerde çok buhranlı bir devir yasaniyordu ve Pasa'nın bu işlerin üstesinden gelmesi oldukça zor gözükiyordu. Abdulhamid ise devlet idaresini tamamen elinde bulundurmak istiyordu (Çetin,1997:328). Halil Rifat Pasa'nın Sadâreti zamanında bütün nüfuz ve kudret, Saray'a intikal etmişti. Yaslı Sadrazam en basit meseleleri bile Padişahın muvafakatını almadan yerine getiremiyordu (Kutay,1981:8956).

Abdulhamid devrinde Sadrazamlık makamına kadar yükselmiş olan devlet ricali arasında Halil Rifat Pasa'nın durumuna gelince: Bu devirde Sadrazamlık makamında 26 kez değişiklik olmuş ve bu arada 15 kişi Sadrazamlık yapmıştır. Bunlar arasında (Küçük) Said Pasa yedi, Kâmil Pasa iki, Ahmet Vefik Pasa iki, Rüstü Pasa da iki defa Sadrazamlığa tayin edilmişlerdi. Said Pasa'nın yedi defa ki Sadrazamlığının toplamı yedi seneyi buluyor. Ancak Abdulhamid devrinde tayin edildikten sonra azledilmeden ölene kadar uzun süre Sadrazamlıkta kalma rekoru altı sene ile Halil Rifat Pasa'ya aittir. En kısa

Sadrazamlığı da Ahmet Vefik Paşa ve Rıza Paşa yapmışlardır. Bunların Sadrazamlıkta kaldığı süreler sadece ikiser gündür (Karal,1983:302).

Sadrazamlığı döneminde meydana gelen en önemli olaylardan biri Osmanlı Devleti'nin zaferi ile sonuçlanan 1897 Osmanlı-Yunan Savaşıdır. Yunanistan'ın Girid'i topraklarına katmak için adada karışıklıklar çıkarmasıyla, Osmanlı-Yunan ilişkileri savaş durumuna gelmişti. 21 Mart 1897'den itibaren büyük devletlerin adaya asker göndermeleri ve muhtar bir idare kurulmasıyla Yunanistan'ın Girid üzerindeki projeleri suya düştü. Bu sefer Etnik-i Etery'a'nın kışkırtmasıyla Yunanlılar 9 Nisan 1897'den itibaren Tesalya hududundan Osmanlı topraklarına girdiler. Bunun üzerine Meclis-i Vükelâ Sadrazam Halil Rifat Paşa'nın başkanlığında toplandı. 54 saat gibi çok uzun süren müzakerelerden sonra, Serasker Rıza Paşa'nın Padisahi ikna etmesiyle savaş kararı alınabildi. Görüşmeler esnasında fazla konuşmayan Halil Rifat Paşa, Serasker'in iradeyi telgrafla cepheye iletme üzere hareket edeceği sırada kolundan tutup, çantasından çıkardığı ve üzerinde istifasının yazılı bir kâgidi göstererek; *“Cenab-i Allah sizden razı olsun. Müzakereye istihak etmememin sebebi sizin fikirlerinize ilâve edecek farklı bir görüşümün olmadığıdır. Eger harbi kabul ettiremeseydiniz bu istifanameyi verecektim.”* demisti (Rıza Paşa,1325:45-52; Ziya Sakir,1994:25-40; BOA.,Y.A.Res.86/32; Kodaman, 1993:5-6). Savaş, Türk kuvvetlerinin üstünlüğü altında cereyan ederken büyük devletlerin araya girmesiyle ateskes yapıldı. Ancak, daha sonra yapılan antlaşmada, masa başında bir şey elde edilemedi. Üstelik Girid de kaybedilmeye başlandı (Bayur,1993:129-130). Buna rağmen Osmanlı Devleti bu harbi bir iç politika malzemesi olarak kullandı. Bu cümleden Sadrazam Halil Rifat Paşa'ya da *“Yunan Muharebesi Madalyası”* verilmistir (BOA.SAD.,I/I.:50.; Pakalin, VIII,TTK. Yazma eser:1880). Yapılan antlaşmadan sonra Türk askerleri Girid'den ayrılınca Müslümanlara karşı baskılar arttı. Bu sebeple adadan Anadolu'ya doğru kitleler halinde göç başladı. Halil Rifat Paşa, bundan sonra Meclis-i Vükelâ'yi zaman-zaman toplayarak muhacirler için yeni yerleşim yerleri bulmaya çalıştı (BOA.,I.Hus.1317.M./57; 1317.Ca./88; Y.A.Hus.394/21; 397/71;398/88;400/40; Y.A.Res.101/44; Y.E.E.Kamil Paşa Evrakına ek. 86/9-858).

Bu dönemin en önemli problemlerden biri de Osmanlı toprağı olan Filistin'de Yahudilerin Siyonizm'i gerçekleştirme çalışmalarıdır. Abdulhamid, Siyonizmi daha basından beri ciddiye almış ve saltanatı boyunca bu tehlikeye karşı son derece istikrarlı bir politika takip etmişti. Bu dönemde sadaret makamına gelenler Padisahın taviz vermez politikasını uygulamışlardır.

Siyonizmin kurucusu olarak kabul edilen Theodor Herzl, Filistin'i satın almak maksadıyla 18 Haziran 1896'da İstanbul'a geldi. Bir gün sonra amacını gerçekleştirmek için ilk görüşmesini Sadrazam ile yaptı. Hatıralarında ayrıntılı bir şekilde anlattığı bu görüşmeden umduğu yardım ve desteğı alamadığı gibi, Halil Rifat Paşa'nın bu fikre tamamen karşı olduğunu öğrendi (Göze,1995:93-95). Daha sonra Padisaktan da red cevabını almasına rağmen (Öke,1981:75-76; Michel,1995:229-230; Tahsin Paşa,1990:110-111), Filistin'e Yahudi aileleri yerleştirmeye çalışıldı. Bunun üzerine Padisahın iradeleri doğrultusunda Halil Rifat Paşa başkanlığında zaman-zaman toplanan Meclis-i Vükelâ aldığı

kararlarla bu dönemde bir Yahudi devletinin kurulmasını engellemiştir (BOA.,M.V.99/78;100/7;101/13;101/14;101/15).

Sadrâzamlığı'nın son yılında aslen Midillili olan iki Fransız vatandaşı Lorando ve Tubini kardeşlerin 1875 yılından kalma alacakları yüzünden Fransızlar Midilli'yi işgal ettiler (Ertürk,1996:41; Tahsin Pasa,1990:101). İşgali önlemek amacıyla yapılan Meclis-i Vükelâ toplantılarına hasta ve mecaliz bir şekilde katılan Halil Rifat Pasa, Adliye Naziri Abdurrahman Pasa ile bu mesele yüzünden siddetli bir şekilde tartıştı. Bu tartışma onu büsbütün perisan etti ve hastalığını iyice artırdı ve bu yüzden Babiâli'ye de gelemedi. Abdülhamid, vükelâ arasındaki ihtilaf sebebiyle sadaret makamının bu şekilde muallakta kalmasına rıza göstermeyerek saray doktorlarını Sadrâzamlığı muayeneye gönderdi. Doktorlar Sadrâzamlığı Halil Rifat Pasa'nın vazifesine devam edemeyecek kadar mecaliz, manen harap ve günlerinin sayılı olduğunu bildirdiler. Bunun üzerine Abdurrahman Pasa Sadaret kaymakamı sıfatıyla Sadrâzamlığı vekaleten tayin edildi. 9 Kasım 1901'de de Rifat Pasa vefat etti. (Kutay,1981:8923-8924) 6 Kasım 1901 tarihinde ise Fransızların bütün talepleri kabul edilerek ada işgalden kurtarıldı (Sertoglu,1972:3386).

Vefatı

1901 yılı sonbaharında, Sadrâzamlığının 6. senesinde 74 yaşında ihtiyar ve hasta bir durumda olmasına rağmen, Padisaha sadakatinden dolayı Sadarettin alınmamıştı. Oğlu İbrahim Cavid'in 7 Ekim 1899'da bir Arnavut tarafından öldürülmesi Halil Rifat Pasa'ya iyice sarstı. Bu olaydan sonra iki yıl yaşayabildi. Vefatına yakın zamanda vazifesini aksatmayarak bir ölü gibi Babiâli'ye gelip gidiyordu. Babiâli'den gelen tezkerelerin altındaki imzalar Halil Rifat Pasa'nın dermansızlığının son dereceye geldiğini gösteriyordu (Tahsin Pasa,1990:79). Yukarıda da bahsedildiği üzere Lorando ve Tubini meselesi yüzünden Abdurrahman Pasa ile aralarındaki tartışma ve devlet işlerinin ağırlığı, zaten hasta olan Rifat Pasa'ya iyice yataga düşürdü. Sonunda, evinden dışarı çıkamayacak derecede hastalığı siddetlendi. Doktorların ümit kesmesinden sonra, ölene kadar Sadrâzamlıktan azledilmedi. Vefatından bir gün önce 8 Kasım 1901'de çıkarılan irade ile Adliye Naziri Abdurrahman Pasa Sadrâzamlığı vekaleten tayin edildi (BOA.,I.Dh.1319.B/32,1319.B/36; Tercüman-i Hakikât, 28 Receb 1319 No:7380; Tahsin Pasa,1990:79) ve bir gün sonra da 9 Kasım 1901'de Nisantasi'ndeki konagında, sabaha karşı 74 yaşında vefat etti. Cenaze masrafları Padisahin emriyle Hazine-i Hassa tarafından karşılanarak aynı gün, çok sayıda devlet erkânı ve halkın katıldığı resmî cenaze merasimi ile Eyüp Sultan'daki, Mihrimah Valide Sultan Türbesi civarında eski Sadrâzamlardan Hayreddin Pasa'nın kabrinin yanına defnedildi (BOA.SAD.I/1:51).

Aldığı Rütbe, Nisan ve Madalyaları

1856'da Salise; 1866'da Saniye; 1867'de Mütamayiz; 1868'de Dördüncü Rütbeden Mecidî Nisani; 1869'da Mîr-i mîrân; 1871'de Üçüncü Rütbeden Mecidî Nisani; 1876'da Rumeli Beylerbeyliği payesi; 1877'de Rütbe-i Saniye-i Vüzera; 1878'de İkinci Rütbeden Mecidî Nisani; 1882'de Birinci Rütbeden Nisan-i Ali Osmanî; 1885'de Birinci Rütbeden Mecidî Nisani; 1887'de Murassa Osmanî Nisani; 1890'da İran Devleti tarafından Birinci Rütbe Sir-i Hursid Nisani; 1892'de Altın Liyâkat Madalyası; 1897'de Yunan Muharebesi Madalyası, Romanya Devleti tarafından Etoile de Romaine Madalyası, Habesistan tarafından Mühr-ü Süleyman Madalyası, Bulgaristan Emareti

tarafından Murassa Aleksandr Nisani; 1898’de Almanya tarafından Murassa Aigle Noir, Aigle Rouge Nisanlari; 1900’de Iran Sahi tarafından Nisan-i Akdes, Sırbistan tarafından Murassa Tako Nisani (BOA.,SAD.,I/I,:50-51; Pakalin, TTK.Yazma eser:1880; İbnü’l Emin,1969:1536-1557).

Ailesi

Halil Rifat Pasa’nin tespit edebildiğimiz kadariyle üçü erkek, ikisi kız olmak üzere bes çocuğu vardı. Bunlardan en tanınmış büyük oğlu İbrahim Cavid’tir. Diğer oğullarının ismi Ahmet ve Fuat idi. Ahmet Almanya’da tahsil görmüştü. 1 Temmuz 1898 tarihinde babası sayesinde “*Üçüncü Rütbeden Osmanî Nisani*”na nail olmuştur (BOA.,Y.A.Hus.,386/64).

Kızlarına gelince, ismini tespit edemediğimiz büyük kızı, İbrahim Sükrü Pasa ile evliydi (Tugay,1964:35). Diğer kızının ismi ise Güzide idi ve süvarî pasalarından Mehmet Ali (Bengü) ile evli idi. Güzide hanımın üç oğlu, Vedat, Suat ve Nihat Beylerdi. Mehmet Ali (Bengü) Örfî Pasa’nin torunu ve Paris Sefiri Ali Pasa’nin oğludur. Günümüz Edebiyatçılarından Memet Fuat Bengü de Vedat Örfî’nin oğludur. (Birinci,1994:35) Vedat örfî, Sultan Abdulhamid’in hatiratını ilk yayınlayan kimsedir. (Vedat Örfî,1331) Cumhuriyet dönemi Türk sinemacılığının kurucuları arasında yer alan Vedat Örfî önceleri Fransa ve Mısır’da film yönetmiş ve sonra Türkiye’ye gelerek Türk sinemacılığının gelişmesi için 1931 yılından itibaren Atif Kaptan ile beraber film çekmeye başlamıştır.(Scognomillo,1998:128) Ali ve Fuat adlarında ayrıca iki torunu daha vardı. Bu çocuklara da 1 Temmuz 1898’de Padisah’a yaptığı bir teklifle “*Üçüncü ve Dördüncü Rütbelerden Mecidî Nisanlari verilmistir*” (BOA.Y.A.Hus.,386/64).

Oğulları arasında en meşhur olan İbrahim Cavid, 1867’de doğmuş (İbnü’l Emin,1969:1570) 1884 tarihinde de Mekteb-i Mülkiye-i Sahane’den mezun olmuştur. Babasının Manastır ve Aydın valilikleri zamanında iki sene kadar yanında çeşitli memuriyetlerde çalıştıktan sonra Hariciye Nezareti Mektubî ve Tahrirât-i Ecnebiye Hülefalığı’nda da iki seneden fazla çalışmıştır. Daha sonra Cemiyet-i Rusûmiye Azalığı’nda bulunmuştur. Kendisi Fransızca ve biraz da İngilizce biliyordu (BOA.,Y.Mtv.104/10). Halil Rifat Pasa’nin Aydın valiliği sırasında 1308 Aydın Vilâyet Salnâmesi İbrahim Cavid tarafından kaleme alınmıştır. Bu Salnâme, o dönemde yazılan salnâmeler arasında en mükemmeli olarak bilinir. Bu Salnâmenin önsözünde İbrahim Cavid, iki sene evvel Manastır Salnâmesi’nin de babasının tesviki ile kendisinin hazırladığını, istediği şekilde tamamlamadığını belirtmesine rağmen, Padisah’ın “En mükemmel Salnâme bu olmuştur” şeklindeki iltifatını isittığını yazmıştır. (Aydın Salnâmesi,1308:4)

İbrahim Cavid, babasının Sadrazamlığı döneminde onun nüfuzu sayesinde Sura-yi Devlet Azalığı’na kadar yükselmiş ve; “*Murassa Osmanî, Birinci Rütbe Mecidî Nisanlariyle, altın ve gümüş İmtiyaz Madalyaları’na nail olmuştur*”.(İbnü’l Emin,1969:1570) Bu, Halil Rifat Pasa’nin en fazla sevdiği, çok simarttığı ve bu yüzden de devlet işlerine karışan bir oğlu olarak tarihe geçmiştir (Keskin,1989:62). İkinci katip Arap İzzet Pasa’nin anlattığına göre, “*Abdulhamid, Halil Rifat Pasa’yi Sadrazamlığa getirmeyi düşündüğü bir sırada, Pasa’nin Sadrazamlığı idare edip edemeyeceğini sordugunu, buna karşılık kendisinin de, oğlu Cavid ve etrafı ise karıştırılma; Hariciye Nazirliği’na da ehil bir kimse tayin edilirse idare eder cevabından sonra bu şartla teklifin*

yapilmasina karar verildigini, ancak Cavid'in babasi ile yapılan görüsmeyi kapi arkasindan dinleyerek islere karisacagini o vakit göstermisti" demektedir. Nitekim babasinin Sadrazamligi döneminde de islere karismaya baslamis ve bu yüzden de Padisah tarafından ihtar edilmistir (Ibnü'l Emin,1969:1542). Dönemin Dahiliye Naziri Mehmet Memduh Pasa: "Halil Rifat Pasa Sadarette iken oglu Sura-yi Devlet Azalari'ndan Cavid Bey, Padisah'in gözünde igrenç, ancak babasi makbul oldugundan Cavid Bey ihsanlar alirdi." demektedir (M.Memduh,1990:39). Bu ihsanlardan biri de 31 Ocak 1898 tarihindeki irade ile Tire Kazasi'ndaki Civa madenlerini isletme imtiyazidir. (BOA., I. Hus. 1315. N/ 22); Ancak O, "bu imtiyazi para karsiliginda ecnebilere satmakla kötü bir söhret sahibi olmustur." (Woods,1976:173-174)

Cavid Bey sahsı bir meseleden dolayı 7 Ekim 1899'da Sura-yi Devlet'ten çikip Büyük Ada'ya gitmeye hazirlanirken Galata Köprüsü üzerinde vurularak öldürüldü. Olaydan hemen sonra, katil yakalandi ancak yapılan mahkemede verilen ölüm cezası, müebbet hapse çevrilerek kisas uygulanmadi. Halil Rifat Pasa ise nüfuzunu kullanip mahkemeye müdahale etmedi. Ancak, bu olay Pasa'yi bir hayli sarsarak perisan etti.

Sahsiyeti

Halil Rifat Pasa, devlet hizmetinde bulundugu 57 sene boyunca dürüstlüğü ve sadakati ile söhret bulmustur. Vazifesine düskünlüğü, titizligi, mülâyemeti ve hüsn-i ahlâki hususunda bütün kaynaklar birlesmektedir (Birinci vd.,1986:108). Muntazam bir tahsil görmemisti, daha ziyade tasra memuriyetlerinde bulunarak idarî isleri öğrenmisti. Onu himaye eden ve elinden tutan Mithat Pasa'dir. Kendisi bu alâkayı sonradan siddetle reddetmek ve kendisine ikbâl kapilarini açmiş olan bu zatın aleyhinde bulunmak suretiyle, Padisah ile ilişkilerinin bozulmamasına çalismistir (Sertoglu,1972:3439). Makam ve mevkiini muhafaza etmek ugruna yaptigi bu davranisi Ibnü'l Emin, ahlâken bir noksanlik olarak degerlendirmistir (Ibnü'l Emin,1969:1560). "Zamanında ortaya çıkan yolsuzlukların bizzat amili degildi. Lâkin, ifrad derecesine varan hilm-ü tahammülü sebebiyle Makam-i Sadarette yolsuzlukların meydana gelmesine sebep oldu" (Ibnü'l Emin,1969:1550). Bu vasiflari yanında, iç siyaset meselelerine hiçbir zaman taraf teskil etmemesi gibi özellikleriyle Saray nezdinde revaç bularak Sadrazamlik gibi en mühim bir vazifeye getirilmistir. Sadrazamligından üç gün önce Padisah'a sundugu lâyhada şöyle demisti; "Babiâli'nin en büyük vazifesi kâffe-i mesailde süferaya karsi Zât-i Padisahi'nin kudsiyet ve uluvviyetini ve gayr-i mesuliyetini tanittirip tasdik etmektedir..." (Ibnü'l Emin,1969:1540) Böyle birisi Abdulhamid'in aradigi bir Sadrazamdı. Onun bu özelligi, ölene kadar bu makamda kalmasını saglamistir (Kologlu,1987:349).

Halil Rifat Pasa, bilhassa valilik dönemlerinde yaptigi icraatlarla söhret sahibi olmustu. Bu dönemlerde eğitim-öğretim, yol yapimi, imar... çalismalarında ekonomik ve malî sikintilar nedeniyle devletin yardım edemedigi ya da cüz'î bir yardım yapabildigi bir zamanda, her seyın devletten beklenemeyeceğini öğreterek, devlet-vatandas isbirligi sayesinde neler yapilabileceğini göstermisti. Anadolu'da valilik yaptigi yerlerde ele aldigi ilk is, halkın eğitimi ve ekonomik yönden kalkinmasi olmustur. O, bu sayede bilhassa Sivas vilâyetinde yüzlerce okul, binlerce kilometrelik yollar ve çeşitli eserler birakmakla bölge insaninin gönlünü fethetmisti. II.Abdulhamid devrinde yüzlerce vali arasinda, yol konusunda isim birakan tek vali de Halil Rifat

Pasa'dir (Karal,1983:462). O, Sadrazamlığı zamanında da bütün valilere; "*Her seyden evvel ve her sey için yol lâzımdır.*" Seklinde bir yazı göndererek valilerin dikkatini özellikle yol konusuna çekmiştir (Tahsin Pasa,1990:145). Onun yine bu mevzûda: "*Gidemediğin yer senin degildir.*" sözü bir atasözü haline gelmiştir.

Devletin Yıldız'dan idare edildiği ve sadaret makamının neredeyse yok sayıldığı bir ortamda, Pasa'nın tabiri caizse "devre disi" kaldığını, istese de iç ve dış politikada daha aktif davranamayacağını hesaba katarsak, Abdulhamid devrini tenkid edenler tarafından kendi hissesine düşeni alması tabiidir. Bu devirde Babiâli, sözde kalan bir daire olup iç ve dış önemli meseleler orada değil, Mabeyn-i Hümayun'da müzakere ve hal olunuyordu. Sadrazamlar Babiâli'de "*bostan korkuluğu*" hükmünde idiler. Elçiler, siyâsî meselelerin halli için saraya giderlerdi. Sadrazam ve Hariciye Naziri, ekseriyetle müzakerelerden haber alamazlardı (İbnü'l Emin,1969:1547). Aslında Hükümet gücünün Saray'da toplanması, Halil Rifat Pasa'dan çok öncelere dayanmaktaydı. II. Abdulhamid'e bu fikri telkin eden de Said Pasa'ydi(Bozdağ,1996:32). Babiâli'nin yetkilerini artırmak isteyen Cevat, Said ve Kâmil Pasaların akibetleri ise yukarıda zikredilmisti. Abdulhamid bütün yetkileri elinde toplamak arzusunda olduğunu su sözlerle ifade etmişti "*Her Sadrazam değişikliğinde kıyametlerin kopmasını çok lüzumsuz görüyorum. Çünkü; Kâmil veya Said hangisi olursa olsun, asil Sadrazam Yıldız'da ikamet eden benim*" (Abdulhamid,1984:118; Tahsin Pasa,1990:139; Kocabas,1995:107-108). Halil Rifat Pasa bu durumdan dolayı, "*Mutasarrif iken yaptığımı valilikte, dilhanım üzere file getiremedim. Vali sıfatıyla muvaffak olduğum işleri -şimdi bana Sadrazam diyorlar-yapamıyorum,*" (M.Memduh,1328:46; Pakalın,1940:13) şeklinde sikâyette bulunuyordu. Yine icraî faaliyetlerle ilgili olarak; "*Tatbik eden icra eden, karar verenden daha kuvvetlidir*" sözü de Ona aittir (Keskin,1989:62). Sadrazam olmadan önce, Padisaha sunduğu lâyhada bu durumdan sikâyetteççi olmamis hatta taraftar görünmüştü. Ancak, 1896 yılında Saray'a verdiği arzıda bu durumdan yakınmaktadır. İşlerin normal bir seyir tâkip etmesi gerekirken makam atlanarak Sadaretin saf disi bırakılmasının, Halil Rifat Pasa gibi mûnis bir Sadrazami dahî çileden çıkardığı anlaşılmaktadır. Abdulhamid, bu hadise üzerine "Rifat Pasa'nın azliyle yerine Said Pasa'nın nasbini" (İbnü'l Emin,1969:1550-1552) düşünmüsse de, daha sonra vazgeçmiştir. Dahiliye Naziri Mehmed Memduh Pasa; "*Rifat Pasa Tecârîb-i kesiresi hasebiyle hazm-i ihtiyâta riayet ettiginden ve Emr-ü Ferman hilâfına asla gitmediginden dolayı nezd-i Tâcidaride kıymet bulmustu,*" derken Pasa'nın gözden çıkarılmamasının bir sebebini de izâh etmiş oluyordu (M.Memduh,1328:47).

Halil Rifat Pasa, sadakatinden dolayı II. Abdulhamid'in en sevdiği üç Sadrazamndan biridir. Diğerleri, Cevat Pasa ve Avlonyalı Ferit Pasa'dır. Ayşe Osmanoglu'na göre bu üç kişiyi de kendisi yetistirmiştir (Osmanoglu,1994:41). Bu yüzden Abdulhamid devrinde ölene kadar Sadarete kalan tek Sadrazam Halil Rifat Pasa'dır. Aynı zamanda kesintisiz olarak en uzun süre (6 sene 2 gün) Sadrazamlıkta kalan da yine kendisidir. Halil Rifat Pasa'nın vefatından sonra Abdulhamid, Sadrazam Ferid Pasa'ya cani sikildikça; "*Rifat Pasa'yi arıyorum, adet olsa mezarını ziyarete giderdim*" demistir (İbnü'l Emin,1969:1572). Yine Abdulhamid, hallinden sonra Selânik'te sürgünde iken, doktoru Atif Hüseyin'e;

“Ben yalnız bir Sadrazam gördüm, adamakilli idi, hiçbir vakit beni telâsa düsürmedi. O da Halil Rifat Pasa’dır.” demisti (Karal,1983:299).

Jön Türklerin devami olan Ittihatçılar, II. Mesrutiyet döneminde Abdulhamid’i acımasızca tenkit ederken, Ona bağlı olan herkes de; bu arada Halil Rifat Pasa da, bu tenkitlerden payına düşeni almıştır. Meselâ; Abdulhamid devrini yazan Osman Nuri Onun hakkında, vilâyetleri soyan, hirsiz, rüsvetçi biri olarak bahsetmiştir (Osman Nuri,1327:611). Bu tenkitlerin asıl sebebi, Midhat Pasa’nın yetistirdiği bir devlet adamı olmasına ragmen, Abdulhamid’den bu yüzden kendisine bir zarar gelmemesi için bunu inkâr ederek Jön Türkler hakkında ağır ithamlarda bulunmasıdır.

Ali Fuat Bey, bu konuda; “Zamanında ortaya çıkan yolsuzlukların bizzat amili degildi. Lâkin ifrat derecede hilm-ü tahammülü sebebiyle Makam-i Sadaret’te vücûdu yolsuzlukların yayılmasına sebep oldu.” (İbnü’l Emin,1969:1550) Halil Rifat Pasa’nın rüsvetçiliği konusunda, 1896 yılında İstanbul’a gelen Theodor Herzl, rüsvet alabilecek şahısların listesini çıkarttırmisti (Öke,1981:87). Rifat Pasa hakkında ise hediye kabul etmedigini yazmıştır (Göze,1995:99).

Sahsiyeti hakkında maiyetinde çalışmış bir memur sifatiyle İbnül Emin söyle demektedir; “... Görmüş geçirmiş, tecrübelerden ders almış, terbiye-i nefis etmişti. Sadareti müddetince maiyetinde bulundum, konagina gittim geldim. Hasb-el vazife Babiâli’de yanına girdim çıktım; bir kere hiddetlendigini bagirip çağirdigini, memur, ve hademelerden bir ferdi tekdir ettigini görmedim ve isitmedim. Kibir ve huysuzluktan uzak insaniyete mail, hazm-i ikbal etmiş bir zat olduğu inkâr olunamaz” (İbnü’l Emin,1969:1578).

Vefatına yakın yıllarda resmî vazifelerini fiilen yerine getiremez duruma düsmüstü. Buna ragmen, vazifesini daima ciddiye almak tavrından, feragatta bulunmamıştır. Bu hususta Memduh Pasa söyle naklediyor; “Rifat Pasa’nın son vakitlerde hastalaktan yürümege mecali yoktu. Lâkin, Babiâli’ye gelmemek, fikr-i Padisahîye muhalif olacagından, emektari Hacı Aga, kendisinin koltuguna girerek meyyit-i müteharrik halinde Meclis-i Vükelâ’ya geliyordu “ (M.Memduh,1328:46).

Halil Rifat Pasa, kindar degildi. Zirâ; oğlunun öldürülmesinden sonra, katilin kisas edilmesi için ağırligini koymadığı gibi, verilen ölüm cezasının müebbed hapse çevrilmesini de yine kendisi istemistir (Bozdağ,1996:117).

“Halil Rifat Pasa, tasrada yetismiş olduğu halde gayet terbiyeli, halim ve selim, halki icitme kten çekinirdi. Âmiyane tâbir ile baba bir adam idi. Fakat, fikri sade, yazisi sade, malûmatı basit idi. Nes’eti itibariyle merkezin muamelelerine ve siyasî islere vukufsuzlugu ile beraber söhreti hilâfına olarak idarede gevsek çıktı. Nezaretin islerini çoğu zaman müstesarlarının eline birakiyordu. Sadrazamlığı zamanında, Hariciye Naziri Tevfik Pasa, yazdığı siyasî arızalardan dolayı Abdulhamid’in, “Rifat Pasa’nın siyasî islere vukufu olmadığı halde o yolda arızalarla beni mesgul ediyor. Öyle bir arıza yazacağı vakit aranızda müzakere ve birlikte imza edin” demis, fakat Tevfik Pasa bunu savusturmustu” (Pakalin,1940:18). Sadarete bulunduğu sıralarda Meclis-i Vükelâ toplantılarında daima gölgede kalır, Mahmud Celâleddin Pasa ve Zihni Pasa gibi kuvvetli ve Padisahin itimadini kazanmış şahsiyetler müzâkerelere hâkim olurlardı (Sertoglu,1972:3439).

Halil Rifat Pasa'nin edebî yönüne gelince; yazarlığı konusunda son asir sairlerinden Besim Bey, şöyle diyor: "...Kosova vilâyetinde vali olan Sadri-esbak Halil Rifat Pasa'nin Mahsusî kalemi olan muharrerat-i resmîyenin ve vilâyet gazetesinde imzasız intisar eden siyasî ve idarî makalat-i hakimânesinin mütalaasından resmî kitâbet ve usûl-ü idare-i hükümet nikat-i nazarından pek çok istifade ettim ." (İbnü'l Emin,1988:185) demektedir. Aydın valisi iken, İzmir'deki Türk basınının gelismesinde önemli yeri olan "*Hizmet Gazetesi*"nin de kurucusudur. Bu gazetede de imzasız yazılar yazıp yazmadığını tespit edemedik, ancak Kosova valiliğinden on küsur sene sonra daha tecrübeli ve bilgili olarak burada da bu faaliyetini devam ettirdiğini tahmin ediyoruz.

Rifat Pasa'nin az da olsa sairliği vardı. Bu konuda İbnü'l Emin; "*Ben yalnız birkaç parça nazmini gördüm ki bunlar nazma bigâne olmadigina delâlet eder*" demesine rağmen, eserinde sadece bir siirine yer vermiştir. O da Kosova valisi iken Hüdavendigâr Gazi'nin türbesine astırdığı siiridir. Musikiye de biraz asına olduğunu ve zaman-zaman halk türküleri söylediği yakınları tarafından ifade edilmisti (İbnü'l Emin,1969:1576-1577).

Halil Rifat Pasa'nin Resmi Vazifeleri ve Süreleri

VAZIFESİ	BASLANGIÇ	BITİS	SÜRESİ	MAASI (kurus)
Dogumu	27 Ekim 1827			
Siroz Tahrirat Kalemi	1843	1847	Yaklasik 4 yıl	100-150
Selanik Tahrirat ve Meclis Katipligi	1848	1850	Yaklasik 2 yıl	
Vidin Divan Katipligi	1851	1852	Yaklasik 1 yıl	
Yanya Divan Katipligi	1852	1853	Yaklasik 1 yıl	
Meclis-i Maliye Mazbata Odasi	1853	1853	6 ay	
Edirne Divan Katipligi	1853	1855	1,5 yıl	
Mâmüratü'l Aziz Divan Katipligi	1855	1858	Yaklasik 3 yıl	
Erzurum Divan Katipligi	1858	1860	Yaklasik 2 yıl	
Meclis-i Vaka-yi Ahkam-i Adliye Mazbata Odasi	1860	1861	Yaklasik 1 yıl	
Silistre Divan Katipligi	1861	1864	Yaklasik 3 yıl	
Tuna Meclis Idare Baskatipligi	1864	1864	3 ay	3.000
Tuna Mektupçulugu	1864	1868	3 yıl 2 ay	7.500
Varna Mutasarrifligi	1 Kasim 1868	18 Eylül 1869	10 ay 17 gün	12.500
Tirhala Mutasarrifligi	18 Eylül 1869	3 Temmuz 1873	3 yıl 9,5 ay	14.300
Vidin Mutasarrifligi	3 Temmuz 1873	13 Eylül 1876	3 yıl 2 ay 10 gün	10.000
Tuna Valiligi	13 Eylül 1876	5 Subat 1877	5 ay	25.000
Halep Valiligi	5 Subat 1877	7 Subat 1877	2 gün	
Kosova Valiligi	7 Subat 1877	25 Haziran 1878	1,5 yıl	40.000
Selânik Valiligi	3 Temmuz 1878	28 Subat 1880	Yaklasik 1 yıl 8 ay	25.000
Umur-u Nafia Komisyonu Azaligi	27 Kasim 1880	9 Ocak 1882	1 yıl 2,5 ay	10.000
Sivas Valiligi	9 Ocak 1882	27 Eylül 1885	3 yıl 8,5 ay	17.000
I. Aydın Valiligi	27 Eylül 1885	26 Aralik 1886	1 yıl 3 ay	20.000
Bagdat Valiligi	26 Aralik 1886	8 Ocak 1887	13 gün	
Manastir Valiligi	19 Agustos 1887	28 Mayıs 1889	1 yıl 9,5 ay	17.000
II. Aydın Valiligi	28 Mayıs 1889	4 Eylül 1891	2 yıl 3,5 ay	20.000
Dahiliye Nazirligi	4 Eylül 1891	7 Kasim 1895	4 yıl 1 ay	40.000
Surayi Devlet Riyaseti	9 Haziran 1895	7 Kasim 1895	5 ay	
Sadrızamligi	7 Kasim 1895	9 Kasim 1901	6 yıl	85.000
Vefati		9 Kasim 1901		

Kaynakça

Basbakanlik Osmanli Arsivi (BOA) Vesikalari

Sicill-i Ahvâl Defteri I/I. s. 50-51.

Y. Mtv. (Yıldız Tasnifi, Mütenevvi Mâruzat Evrakı): 29/26, 33/91, 38/78, 47/122, 52/89, 62/121, 64/26, 64/98, 70/95,75/112, 98/30, 104/10.,

- Y.A. Res. (Yıldız Tasnifi Sadaret Resmi Mâruzat Evraki): 53/24, 55/17, 76/44, 86/32, 101/44.
- Y.A. Hus. (Yıldız Tasnifi Sadaret Hususi Mâruzat Evraki): 168/113, 210/60,214/27, 214/61, 220/3,341/124,386/64,394/21,397/71, 398/86, 400/40,
- Iraderler**
- I. Hus. (Irade-i Hususiye): 1313.B/65, 1313.S/43, 1317.M/57, 1317.Ca/88, 1315.N/22.
- I.Dh. (Irade-i Dâhiliye): 42199, 44071, 45514, 50987, 60566, 60743, 62073, 62644, 62730, 62691, 69666, 76044, 76339, 79342, 80068, 80070, 80139, 80282, 82008, 83187, 89449, 90390, 95603, 1310.S/42, 1312.Z/26,
- I. S. D. (Irade-i Sura-yi Devlet): 2251, 2689, 3700, 5576, 5962, 6005, 6009, 6048.
- I.Hr. (Irade-i Hariciye); 14300, 14315.
- I. M. M. (Irade-i Meclis-i Mahsus): 2503, 3347, 3950, 3954.
- DUIT. (Dosya Usûlü Irade Tasnifi): 87-33,
- F- M.V. (Meclis-i Vükelâ Mazbataları): 23/56, 26/72, 26/76, 27/36, 30/6, 34/24, 56/4, 58/60, 64/10, 65/95, 81/37, 99/78, 100/7, 101/13, 101/14, 101/15.
- G- S.D. (Sura-yi Devlet): 1784/40, 1785/4, 1786/17, 1382/8, 1382/16, 1386/4, 1386/8, 1386/12, 1386/13, 1386/15, 1386/16, 1386/24, 1387/7, 1387/12, 1387/14, 2008/10, 2008/49, 2009/6, 2009/19.
- H- B.E.O. (Babiâli Evrak Odası):
Ayniyat Defterleri: Defter No: 1640, 1646.
- A. AMD. (Amedi Kalemi): 256/80-478.
- I.Hus.Mahremâne Kayit Defteri:316.
- T. (Ticaret, Nafia, Orman, Medain Tasnifi): 3090/115
Sadrazam Kâmil Pasa Evraki: 86/1-25, 86/9-858.

Salnameler

- Sivas Salnamesi (1302)
Manastir Salnamesi (1305) (1308)
Aydın Salnâmesi (1304) (1308)

Gazeteler

Tercüman-i Hakikât, Tarik

Yayınlanmış Vesikalar, Eserler ve Makaleler

- AKTEPE, Münir.(1977), “*Kosova*” **I.A.VI.**, İstanbul.
- ALDAN, Mehmet. (1990), **Iz Birakan Mülkî Idare Âmirleri**, Ankara.
- ARIKAN, Zeki.(1982), “*Tanzimat ve Mesrutiyet Dönemlerinde İzmir Basını*”
Tanzimattan- Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi I., İstanbul.
- AYDIN, Mahir.(1992), **Sarkî Rumeli Vilâyeti**, Ankara.
- BAYKARA,Tuncer. (1974), **Izmir Sehri ve Tarihi**, İzmir.
- BAYUR, Yusuf Hikmet.(1993), **Türk İnkılap Tarihi I/I.**, Ankara.
- BIRINCI, Ali (1984), “*Halil Rifat Pasa'nın Tenbihnameleri*”, **C.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi**, sayı: 3, Sivas. (s. 13-24)
- BIRINCI, Ali. (1994), **Müverrih-i Mader-zadin Fülannâmesi**, İstanbul.
- BIRINCI, Ali, ALKAN, Ahmet Turan. (1986), “*Halil Rifat Pasa'nın Hayati, Eserleri, Sahsiyeti*”, **C.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi**, C: VII, s. 85, Sivas.
- BILGET, Adnan. (1949), **Son Yüzyılda İzmir Sehri (1849-1949)**, İzmir.
- BIROL, Nurettin. (1999), **Halil Rifat Pasa Dönemi ve İcraatları (1827-1901)**
(Yayımlanmamış Doktora tezi) Malatya.
- BOZDAG, İsmet. (1996), **Sultan Abdülhamid'in Hatıra Defteri**, İstanbul.
- CUINET, Vital. (1892-1894), **La Turquie D'asie I.-III.**, Paris.

- ÇETİN, Atilla. (1997), “*Halil Rifat Pasa*” **DIA. XV.**, İstanbul.
- DANISMAN, Zuhuri. (1966), **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi XIII.**, İstanbul.
- DANISMEND, İsmail Hami. (1972), **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi IV.**, İstanbul.
- Dustur I. Tertib** Cild, 7(1949) (1311-1319) Ankara.
- ERTÜRK, Hüsamettin. (1996), **İki Devrin Perde Arkası**, (Haz. Samih Nafiz Tansu), İstanbul.
- GİRİD RESMOLU MAVNAHOYUNZÂDE KASIM BIN AHMED. (1993), **1897 Türk-Yunan Harbi; Tesalya Tarihi.** (Yay. Bayram Kodaman) Ankara.
- GÖZE, Ergun. (1995), **Siyonizmin Kurucusu Theodor Herzl’in Hatıraları ve Sultan Abdülhamid**, İstanbul.
- GÜRÜN, Kamuran. (1983), **Ermeni Dosyası**, Ankara.
- HOCAOĞLU, Mehmed. (1976), **Arsiv Vesikalariyle Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler**. İstanbul.
- HÜSEYİN NAZİM PASA. (1994), **Ermeni Olayları Tarihi I-II.**, Ankara.
- İBRAHİM TEMO. (1987), **İttihat ve Terakki Anıları** (Yay: Bülent Demirbas) İstanbul.
- İBNÜ’L EMİN MAHMUT KEMÂL İNAL.(1969), **Son Sadrazamlar III.**, İstanbul.
- Son Asir Türk Sairleri I.** (1988), İstanbul.
- IPEK, Nedim. (1994), **Rumeli’den Anadolu’ya Türk Göçleri, (1877-1890)**, Ankara.
- KARAL, Enver Ziya. (1977-1983), **Osmanlı Tarihi, VII-VIII.**, Ankara.
- KESKİN, Mehmet Ali. (1989), **İzmir Valileri (1390-1989)** İzmir.
- KOCABAS, Süleyman. (1995), **Sultan II. Abdülhamid’in Sahsiyeti ve Politikası**, İstanbul.
- KOÇU, Resat Ekrem. (1974), **Dârülaceze (1895-1974)**, İstanbul.
- KODAMAN, Bayram. (1991), **Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi**, Ankara.
- KOLOĞLU, Orhan. (1987), **Ne Kızıl Sultan Ne Ulu Hakan, Abdülhamid Gerçeği**. İstanbul.
- KURAN, Ercüment. (1971), “*Said Pasa*” **I. A. X.**, İstanbul.
- KUTAY, Cemal. (1981), **Türkiye İstiklal ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi XV.**, İstanbul.
- MAHMUD CELALEDİN PASA. (1983), **Mir’at-i Hakikat** (Haz: İsmet Miroğlu), İstanbul.
- MEHMED MEMDUH PASA. (1328), **Esvâd-i Südür**, İzmir.
- Tanzimattan Mesrutiyete 12.** (1990-1995), (Haz. Ahmet Neziha Galitekin) İstanbul.
- MEHMED TEVFIK. (1327), **Manastır Vilâyetinin Tarihçesi**, Manastır.
- MICHEL DE GRECE. (1995), **II. Abdülhamid Yıldız Sürgünü**, (Çev: Derman Baydali), İstanbul.
- NUHOĞLU, Y. Hidayet. (1993), “*Dârülaceze*” **D.IA.VIII.**, İstanbul
- ORHUN, Hayri – KASAROĞLU, Celal – BELEK, Mehmet – ATAKÜL, Kazim.(1969), **Meshur Valiler**, Ankara.
- ORTAYLI, İlber. (1985), **Tanzimattan Cumhuriyete Yerel Yönetim Geleneği**, İstanbul.

- OSMAN NURI. (1327), **Abdülhamid-i Sâni ve Devri Saltanati I-II-III**, İstanbul (III. Cild Ahmet Refik tarafından tamamlanmıştır).
- OSMANOĞLU, Ayşe. (1994), **Babam Sultan Abdülhamid**, İstanbul.
- ÖKE, Mim Kemal. (1981), **II. Abdülhamid, Siyonistler ve Filistin Meselesi**, İstanbul.
- PAKALIN, Mehmet Zeki. (1940), “*Halil Rifat Pasa*” **Yeni Mecmua V, Sayı. 82**, İstanbul.
- Osmanlı Tarih Deyimleri Sözlüğü**. (1983), **I-II-III**, İstanbul.
- Sicill-i Osmanî Zeyli VIII.**, (Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi. Yazma Eser) (Halil Rifat Pasa. s.1876-1888)
- RIZA PASA (Serasker). (1325), **Hülâsat-i Hatirat**, İstanbul.
- SAID PASA (Sadrazam). (1977), **Anılar**, (Çev: Semseddin Kutlu), İstanbul.
- SCONMAMILLO, Giovanni. (1998), **Türk Sinema Tarihi (1896-1997)**, İstanbul.
- SERTOĞLU, Midhat. (1972), **Mufassal Osmanlı Tarihi VI**, İstanbul.
- SHAW Stanford J. - Ezel Kural SHAW. (1983), **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, II.**, (Çev: Mehmet Harmancı), İstanbul.
- SISKAV YAY. (2001), **Tenbihnameler**, Sivas.
- SOYSAL, İbrahim. (1985), **Kurtuluş Savası’nda İsbirlikçiler**, İstanbul
- SULTAN ABDULHAMİD. (1984), **Siyasi Hatiratım**, İstanbul.
- SENTÜRK, Hüdaî. (1994), **Osmanlı Devletinde Bulgar Meselesi,(1850-1875)**, Ankara.
- TAHSİN PASA. (1990), **Yıldız Hatıraları ve Sultan Abdülhamid** İstanbul.
- TUNCEL, F. Lütfi. (1987),**Sivas Valisi Halil Rifat Pasa ve Tenbihnameleri**, Sivas.
- TUGAY, Asaf; **Saray Dedikoduları ve Bazı Maruzat**, İstanbul1964.
- TUGLACI, Pars. (1985),**Osmanlı Şehirleri**, İstanbul.
- TÜRKGELDI, Ali Fuat. (1987), **Mesail-i Mühimme-i Siyasiye III.**, (Haz. Bekir Sitki Baykal) Ankara.
- USAKLIGİL, Halid Ziya. (1936), **Kirk Yil,III.**, İstanbul.
- VARINLI, Mehmet; **Halil Rifat Pasa**. (1964), Sivas.
- VEDAT ÖRFİ. (1331), **Hatirat-i Sultan Abdülhamid-i Sâni**. İstanbul.
- WOODS, Sir Henry. (1976), **Türkiye Anıları (Osmanlı Bahriyesinde 40 Yil. 1869-1909)**, (Terc. Fahri Çoker), İstanbul.
- YETKİN, Sabri. (1996), **Ege’de Eskiyyalar**, İstanbul.
- YUSUF HAMZA. (1993), “*XIX. yüzyıl II. Yarisında Türk-Makedon İlişkileri*” **X. Türk Tarih Kongresi**. (Ankara 22–26 Ekim 1986), Ankara.
- ZIYA SAKIR (SOKO). (1994), **Sultan II. Abdülhamid’in Yunan Zaferi ve Gizli Siyaseti**, İstanbul.